

Maria Piechocka-Kłos¹
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Losy pogańskich świątyń w zachodniej części Imperium w późnym Cesarstwie Rzymskim (IV w.). Wybrane przykłady

[The Fate of Pagan Temples in the Western Part of the Empire in the Late Roman Empire (4th Century). Selected Examples]

Streszczenie: W niniejszym artykule podjęto szczegółową analizę losów pogańskich świątyń położonych na terenie cesarstwa zachodniorzymskiego, zwłaszcza w rejonie Galii. Ramy czasowe badań, z uwagi na obszerność i wielowątkowość zagadnienia, obejmują tylko IV w. Głównym wątkiem przedstawionych badań jest przede wszystkim stosunek władz kościelnych, głównie niektórych biskupów, zarządzających zachodnimi diecezjami i samych wiernych do świątyń kultu pogańskiego. Badania zostały uzupełnione krótkim odniesieniem do obowiązującego prawa rzymskiego, a więc stanowiska cesarzy chrześcijańskich, które w niektórych kwestiach zostały wsparte źródłami historycznymi. Analiza źródeł pozwoliła wyciągnąć wnioski, że akcje niszczenia pogańskich świątyń na terenie cesarstwa zachodniorzymskiego nie były powszechne i zdarzały się znacznie rzadziej niż na wschodzie czy w Afryce. Wiele z nich nadal funkcjonowało w stanie nienaruszonym. Niektóre zostały zburzone (działalność św. Marcina z Tours), inne przeszły proces adaptacji, m.in. na kościoły chrześcijańskie, były również i takie, które opuszczone naturalnie niszczały pod wpływem niesprzyjających czynników atmosferycznych. Prezentowane opracowanie jest kontynuacją badań prowadzonych przez autorkę nad kwestią pogańskich świątyń w zakresie udziału biskupów w procesie niszczenia świątyń pogańskich na wschodzie Imperium w późnym Cesarstwie Rzymskim (IV–V w.).

Summary: This publication presents a detailed analysis of the fate of pagan temples located within the Western Roman Empire, particularly in the region of Gaul. The timeframe of the research, due to the vastness and multifaceted nature of the issue,

¹ Maria Piechocka-Kłos, Katedra Filozofii i Prawa Kanonicznego, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Hożjusza 15, 11-041 Olsztyn, maria.piechocka@uwm.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-5909-5521>.

covers only the 4th century. The main thread of the research presented here is primarily the attitude of the ecclesiastical authorities, mainly some bishops, governing the western dioceses and the faithful themselves to the shrines of pagan worship. The research was supplemented by a brief reference to the Roman law in force, i.e. the position of the Christian emperors, which was supported by historical sources on some issues. The analysis of the sources made it possible to conclude that the actions of destroying pagan temples within the Western Roman Empire, were not common and occurred much less frequently than in the East or Africa. Many of them continued to function intact. Some of them were demolished (the activities of St Martin of Tours), some were converted into Christian churches, among others, and there were also some that, abandoned, naturally deteriorated under the influence of adverse weather conditions. The study presented here is a continuation of the author's research into the issue of pagan temples with regard to the involvement of bishops in the destruction of pagan temples in the east of the Empire in the late Roman Empire (4th to 5th century).

Słowa kluczowe: świątynia pogańska; cesarstwo zachodniorzymskie; Galia; historia starożytna; chrześcijaństwo; pogaństwo.

Keywords: pagan temple; Western Roman Empire; Gaul; ancient history; Christianity; paganism.

Wprowadzenie

Początkowo chrześcijaństwo rozszerzało się głównie we wschodniej części *Imperium Romanum*, jednak stosunkowo szybko zdobyło także wyznawców w innych częściach Cesarstwa Rzymskiego. W latach pięćdziesiątych I w. istniała już liczna gmina chrześcijańska w Rzymie. Kolejny wiek przyniósł rozwój chrześcijaństwa w Galii i Hiszpanii, zaś w III w. w Brytanii. W IV w. istnienia chrześcijaństwa monoteistyczna nowa religia rzymska nie tylko została uznana przez cesarzy za religię równouprawnioną, ale również za religię pożyteczną dla państwa i społeczeństwa. Chrześcijaństwo zwyciężyło politeizm, jednak ostateczne przyznanie statusu religii państwowej chrześcijaństwu nie spowodowało zniknięcia pogan. Przez kolejne stulecia poganie i chrześcijanie byli zmuszeni funkcjonować wspólnie, a stykające się ze sobą, w późnym antyku, tak różne kultury i religie, w dodatku na tak rozległych terenach Cesarstwa Rzymskiego, musiały budzić liczne konflikty. W trakcie intensywnego procesu chrystianizacji *Imperium* doszło m.in. do niszczenia dzieł architektury starożytnej, w tym świątyń pogańskich. Niektóre z nich zaadaptowano na kościoły lub inne budynki użyteczności publicznej, inne opuszczone niszczały pod wpływem niesprzyjających zjawisk atmosferycznych.

Celem autorki jest szczegółowa analiza losów pogańskich świątyn położonych na terenie cesarstwa zachodniorzymskiego², zwłaszcza w rejonie Galii³. Ramy czasowe badań, z uwagi na obszerność i wielowątkowość zagadnienia, obejmują tylko IV w. Niekiedy, aby lepiej ustosunkować się do badanej kwestii, konieczne są odniesienia nie tylko do wieków późniejszych, ale także i do terenów wschodniej części Imperium. We wcześniejszych wiekach, z małymi wyjątkami⁴, akcje burzenia świątyn pogańskich przez chrześcijan praktycznie się nie zdarzały (Thornton T.C.G., 1985, s. 123), zaś w kolejnych przybierały na intensywności. Prezentowane opracowanie należy również traktować jako kontynuację badań prowadzonych przez autorkę nad kwestią pogańskich świątyn w zakresie udziału biskupów w procesie niszczenia świątyn pogańskich na wschodzie Imperium w późnym Cesarstwie Rzymskim (IV–V w.) (Piechocka-Kłos M., 2012, s. 313–327).

Kwestia losów pogańskich obiektów religijnych była już poruszana, najczęściej jednak w odniesieniu do terenów cesarstwa wschodniorzymskiego, niekiedy zachodniorzymskiego, przez wielu badaczy, m.in. Gartha Fowdena (Fowden G., 1978, s. 53–78) czy Williama H.C. Frenda (Frend W.H.C., 1990, s. 469–484). Warto wspomnieć również prace Moniki Ożóg (Ożóg M., 2009) oraz Ireneusza Milewskiego (Milewski I, 2000, s. 561–575). Oczywiście przywołano tu tylko niektórych badaczy, zajmują-

² Proces podziału cesarstwa rzymskiego na dwie części rozpoczął się za cesarza Dioklecjana, który wprowadził nową formę ustroju zwaną *dominatem*. Reformy Dioklecjana utrwalone przez Konstantyna I przekształciły *Imperium Romanum* w monarchię absolutną, opartą na armii i hierarchicznej biurokracji państwowej i dworskiej. Sprzyjało mu pogłębienie różnic między zachodnią (łacińską) a wschodnią (grecką) częścią Imperium. W 330 r. Konstantyn I Wielki uczynił Konstantynopol drugą stolicą i zrównał w prawach z Rzymem. Pod koniec IV w. w 395 r. Teodozjusz I podzielił rządy w Imperium Rzymskim między dwóch synów. Arkadiusz otrzymał panowanie we wschodniej części, Honoriusz w zachodniej części Imperium. Dwie części cesarstwa miały stanowić jedną całość, ale prowadzić odrębną politykę. W V w. cesarstwo wschodniorzymskie, mimo ostrych konfliktów wewnętrznych, dzięki lepiej rozwiniętej gospodarce, większej sile militarnej i działaniom dyplomacji, potrafiło powstrzymać ataki barbarzyńców, które w 476 r. n.e. doprowadziły do upadku cesarstwa zachodniorzymskiego. W VI w. odbudowy cesarstwa rzymskiego w dawnych granicach podjął się Justynian I i choć wojskom bizantyjskim pod władzą Belizariusza udało się opanować północną Afrykę, Italię i skłonić Hiszpanię do powrotu pod władzę rzymską, zdobycze te okazały się nietrwale.

³ Cesarstwo zachodniorzymskie obejmowało m.in. Italię, Galię, Hiszpanię, Brytanię, Dalmację i część Afryki Północnej na zachód od Cyrenajki.

⁴ Według Agathangelosa do zburzenia świątyni w okresie przedkonstantyńskim doszło około roku 300 w Armenii z inicjatywy św. Grzegorza zwanego Oświecicielem, który po ochrzczeniu króla Tirydatesa III Wielkiego wędrował po kraju z wojskiem i przy okazji chrzczenia ludu niszczył świątynie pogańskie. Ten osobisty sekretarz armeńskiego króla i biograf Grzegorza napisał: „Król [Tirydates] [...] rozkazał św. Grzegorzowi [...] wytyścić dawne bóstwa w kraju [...]. Następnie podążył sam z całą armią [...] do Artašat, aby zburzyć tam ołtarze Anahit” (zob. Agathangelos, *Historie du règne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'illuminateur*, s. 105–200; por. Agathangelos, *Chrzest Armenii* 152).

cych się tym zagadnieniem, ponieważ wielu badaczy zajmowało się tym zagadnieniem.

Głównym wątkiem przedstawionych badań jest przede wszystkim stosunek władz kościelnych, głównie niektórych biskupów zarządzających zachodnimi diecezjami i samych wiernych, do świątyń kultu pogańskiego. Badania zostaną uzupełnione krótkim odniesieniem do obowiązującego prawa rzymskiego, a więc chodzi o rozpoznanie stanowiska cesarzy chrześcijańskich, które w niektórych kwestiach zostaną wsparte źródłami historycznymi.

Analiza źródeł pozwoli podjąć próbę oceny stosunku chrześcijan do świątyń pogańskich, ale przede wszystkim ukaże zakres ich udziału w procesie niszczenia lub transformacji budowli sakralnych. Ze względu na szeroką problematykę skupiono się tylko na pewnych aspektach, a mianowicie: Dlaczego niektórzy biskupi i wierni dążyli do burzenia świątyń pogańskich? Czy było to powszechne zjawisko? Jakimi kierowali się motywami? Czy działania duchownych akceptowała władza kościelna i państwowa? Czy burzono świątynie w głównych ośrodkach, czy raczej na wsiach? Czy obiekty religijnego kultu starej religii rzymskiej mogły liczyć na ochronę z uwagi na walory kulturowe?

Należy podkreślić, że niniejsze opracowanie, choć wzbogaca stan badań, jednak nie zamyka wszystkich potencjalnych dróg badawczych.

Cesarze chrześcijańscy wobec pogańskich świątyń

Na podstawie *Kodeksu Teodozjańskiego* i relacji historyków, m.in. Euzebiusza z Cezarei, Sokratesa Scholastyka i Sozomena, daje się zauważyć dość zróżnicowany stosunek pierwszych władców chrześcijańskich do obiektów religii pogańskiej. Był on różny, ponieważ zależał od wielu czynników, m.in. od danego okresu, zasiadających na tronie władców oraz ich osobistych religijnych preferencji (Ożóg M., 2009, s. 75). Na mocy edyktu mediolańskiego z 313 r. chrześcijanie mogli na podstawie *religio licita* oficjalnie wyznawać swoją religię. Z czasem nowa rzymska religia nabrała cech dominującej, aby ostatecznie stać się religią państwową. To wystarczyło, by w Imperium stosunki między czcicielami dawnych rzymskich bogów a chrześcijanami różnie się kształtowały. Należy mieć również świadomość, że zdarzały się sytuacje sprzeczne w wykładnią rozporządzeń wydawanych z woli władców na danym obszarze. Sytuację komplikowała lokalna interpretacja ustaw cesarskich, a nierzadko również przywiązanie do tradycji. Tak więc trzeba zaakceptować w tej kwestii mogące pojawiać się różnice między normą prawną a rzeczywistym wprowadzeniem jej w życie. Choć

prawo było pewnego rodzaju wytyczną, jednak w praktyce można było mniej lub bardziej restrykcyjnie się do tego odnosić (Insandowski H., 1931). Sam Konstantyn początkowo nie wydał żadnego rozporządzenia nakazującego burzenie świątyń pogańskich, jednak z przekazu Sozomena dowiadujemy się, że „Uważał, że pójdzie mu to łatwo, jeżeli przyzwyczai ich najpierw do lekceważenia świątyń i ustawionych w nich posągów [...] Ludzie bowiem w obawie o siebie, o swoje dzieci i żony [...] zachowywali całkowity spokój [...] Same świątynie już to ogołoco z drzew, już to z dachów; niekiedy jeszcze inaczej sponiewierane waliły się na ziemię i obracały w niwecz” (Hieremiasz Sozomen, *HK* II, 5). Sytuacja zmieniła się po 330 r., kiedy to z woli władcy rozpoczęto konfiskaty własności należących do świątyń. Wówczas wiele antycznych obiektów, nie tylko religijnych, pozbawiono posągów, aby mogły ozdobić Konstantynopol (Fox R.L., 1987, s. 65). Z tego powodu pierwszy cesarz chrześcijański był niekiedy nazywany kolekcjonerem sztuki antycznej.

Ponadto Konstantyn podjął decyzje odnoszące się do pogańskich miejsc kultu we wschodniej części cesarstwa, m.in. odniósł się do świątyni w Mamre, gdzie nakazał spalić pogańskie idole, a w miejscu tym wybudować bazylikę (Sokrates Scholastyk, *HK*, I, 18; Euzebiusz, *Życie Konstantyna* [dalej: *VC*] III, 53). Z przekazu Euzebiusza dowiadujemy się również, że Konstantyn nakazał zniszczenie świątyń Afrodyty w Afaka i Heliopolis (Euzebiusz, *VC* III, 55; IIII, 58) oraz nakazał zniszczenie Asklepionu w Ajgaj (Euzebiusz, *VC* III, 56). Wszystkie wspomniane wyżej przypadki relacjonują źródła historyczne. Brakuje jednak podobnych opisów odnoszących się do miejsc w zachodniej części Imperium.

Następcy Konstantyna, choć kontynuowali jego politykę w sprawach religijnych, starali się jednak ograniczyć bezmyślne niszczenie zabytków kultury antycznej. Chronili m.in. budynki publiczne, zakazując rozbierania ich w celu pozyskania materiałów budowlanych (por. *C. Th.* 15, 1, 1; *C. Th.* 15, 1, 14; *C. Th.* 15, 1, 19; *C. Th.* 15, 1, 37). Mimo nawoływań Firmicusa Maternusa w 347 r., m.in. do zdecydowanego niszczenia również świątyń pogańskich, dekrety wydane przez Konstansa w 342 lub 346 r. dowodzą, że następca Konstantyna wykazywał pewną dbałość o pogańskie przybytki kultu i zgodnie z jego wolą, świątynie znajdujące się poza murami Rzymu miały pozostać nienaruszone, aby służyć ludowi jako miejsce zabaw publicznych (*C. Th.* 16, 10, 3). Z kolei te znajdujące się w Rzymie miały być chronione z uwagi na znaczną wartość artystyczną. Niestety, te mniej okazałe, zlokalizowane na przedmieściach Wiecznego Miasta, były bardziej narażone na zniszczenia (Ożóg M., 2009, s. 93–94). Inaczej sprawa wyglądała we wschodniej części cesarstwa, gdzie Konstancjusz niszczył świątynie na większą skalę (więcej na temat: Gaudemet J., 2000, s. 43).

Po rządach tolerancyjnych w sprawach religii cesarzy, Walensa i Walentyniana⁵, za panowania których niekiedy nawet wspierano w imieniu cesarza odbudowę pogańskich świątyń z funduszy publicznych (Dziewulski W., 1969, s. 79), przełom przyniosły rządy Gracjana, który w 379 r. odmówił przyjęcia tytułu *pontifex maximus*, a w 382 r. nakazał usunąć z sali posiedzeń senatu ołtarz przed posągami bogini Zwycięstwa (Piechocka-Kłos M., 2013, s. 309–322). Ponadto, podejmując decyzję dotyczącą konfiskaty majątków świątynnych na rzecz aparatu fiskalnego państwa, przyczynił się do zatrzymania nie tylko ich dalszego rozwoju, ale też pozbawienia dziedzicznej dotąd własności ziemskiej (*C. Th.* 16, 10, 7–8). Choć Gracjan, być może pod wpływem Ambrozego, biskupa Mediolanu i współrządcy Teodozjusza, z jednej strony zaostrzył politykę wobec pogan, z drugiej strony wspólnie z Teodozjuszem i Walentynianem na mocy rozporządzenia nakazał otwarcie świątyni w rzymskiej Oshroene w Mezopotamii) (*C. Th.* 16, 10, 8).

Rządy Teodozjusza przyniosły zdecydowane zaostrzenie polityki wobec pogan. Mimo to w czasie jego panowania dała się zauważyć różnica postaw wobec sytuacji na wschodzie i zachodzie Imperium. W samym Rzymie większość świątyń pozostała nienaruszona, ponieważ choć chrześcijaństwo umacniało się ani Kościół, ani państwo na tym terenie nie były szczególnie wrogo nastawione do pogańskich obiektów, zatem nie podejmowano wobec nich konkretnych działań, aby je eliminować (Ożóg M., 2009, s. 106–107). Tak więc w zachodniej części Cesarstwa Rzymskiego pod ochronę zostały wzięte lokalne sanktuaria, związane z dawną rzymską religią, podczas gdy na wschodzie, z woli cesarza i na jego polecenie, niszczone wszystkie zachowane do tej pory pogańskie świątynie (*C. Th.* 16, 10, 8). Wkrótce miała nastąpić ich całkowita likwidacja, zwłaszcza na terenach wiejskich, jednak jak się później okaże, nie wszystkie zostały zniszczone. Mniej więcej w tym samym czasie chrześcijanie na skutek pierwszego w dziejach Kościoła ruchu obrazoburczego, wymierzonego w czcicieli dawnej religii, fanatycznie i masowo niszczyli pogańskie obiekty religijne na terenie wschodniej części cesarstwa. Gorliwie w proces niszczenia pogańskich świątyń zaangażował się zagorzały przeciwnik pogaństwa i jednocześnie prefekt wschodu Flawiusz Maternus Cynegiusz (Olszaniec Sz., 2005, s. 3–15). Dla porównania należy wspomnieć, że tymczasem w Rzymie nadal istniała stara religia. W samej stolicy zachodniej części Imperium mieściło się ponad 400 świątyń i kaplic pogańskich. I choć senatorowie chrześcijańscy zaczęli częściej występować przeciw pogaństwu, stara rzymska arystokracja skutecznie opierała się zmianom (por. Dziewulski W., 1969, s. 85).

⁵ Neutralność religijna Walentyniana była powodem napisania przez Ambrozego listu do cesarza, w którym wytykał on władcy zachodu takie właśnie podejście do obiektów kultu pogańskiego (Ambroży, *List* 17, 3, 13).

Rozporządzenie cesarskie z 392 r. coraz bardziej zastrzało politykę państwa wobec pogaństwa, jednak nie udało się rozwiązać tej kwestii ostatecznie (por. *C. Th.* 16, 10, 12). Cesarz Teodozjusz I na skutek wydarzeń, które miały miejsce w Heliopolis, w wyniku działań nawołującego do burzenia pogańskich obiektów dawnej religii, patriarchy aleksandryjskiego Piotra II (373–381), po masakrze chrześcijan zamieszanych w niszczenie pogańskich posągów, rozkazał zamknięcie świątyni. W zamian jednak pozwolono czcicielom starej religii rzymskiej zachować inny obiekt sakralny na Akropolu (Ożóg M., 2009, s. 142; Dziewulski W., 1969, s. 127).

Po śmierci Teodozjusza Arkadiusz w Konstantynopolu zgodził się na niszczenie pogańskich świątyń, zwłaszcza tych wiejskich. Z jego rozkazu materiały pozyskane z rozbiórki świątyń miały być ponownie wykorzystane do budowy dróg, mostów i murów miejskich (*C. Th.* 15, 1, 36). Już w V w. ocalone świątynie pogańskie zaczęto adaptować na kościoły chrześcijańskie lub inne obiekty użytku publicznego. W tym samym czasie rządzący na zachodzie Honoriusz, choć utrzymał politykę Teodozjusza i nakazywał przestrzeganie ogłoszonych przez niego praw z całą surowością, próbował nie dopuścić do niszczenia dawnych budowli sakralnych, o ile nie będą znajdowały się w nich dawne posągi i ołtarze. Po wydarzeniach w Hiszpanii i Galii, gdzie chrześcijańskie duchowieństwo przystąpiło do niszczenia świątyń, cesarz wziął w obronę dawne budowle (Ożóg M., 2009, s. 117). Z jego woli m.in. wszystkie *publicorum operum ornamenta* miały zostać zachowane, głównie w miastach, a w przypadku, gdyby zdarzyły się akty wandalizmu, winny zdarzenia miał zapłacić karę pieniężną (por. *C. TH.* 16, 10, 15).

Mimo zakazów kolejnych cesarzy, ograniczających w mniejszym lub większym stopniu kult pogański, dawne obiekty religijne nadal funkcjonowały. W samym Rzymie świątynie poświęcone politeistycznym bóstwom stały nienaruszone mimo zwycięstwa religii monoteistycznej. Dopiero Honoriusz zakończył sekularyzację majątków sakralnych, zarządzając konfiskatę nieruchomości będących własnością pogan we wszystkich prowincjach zachodnich. Jednak również i jemu nie udało się całkowicie rozprawić z pogaństwem. Należy zauważyć, że m.in. w rzymskiej Brytanii w drugiej połowie IV w. w dalszym ciągu wznoszono nowe lub przebudowywano i remontowano stare pogańskie świątynie, zaś w kolejnych dwóch wiekach czczono posągi lokalnych bóstw (Whitby M., 1991, s. 111). Jako przykład funkcjonującej jeszcze w VI w. pogańskiej świątyni na terenach cesarstwa zachodniorzymskiego można przywołać chociażby świątynię Apollona na miejscu dzisiejszego Monte Cassino, któremu okoliczni mieszkańcy wciąż składali ofiary aż do momentu, kiedy św. Benedykt zdołał zniszczyć ten kult (Ożóg M., 2009, s. 176; por. Dziewulski W., 1969, s. 108).

Kościół względem świątyń pogańskich

Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, dlaczego niektóre autorytety Kościoła wzywały do niszczenia pogańskich świątyń, ponieważ jest to złożone zagadnienie. Z całą pewnością objekty przypominały chrześcijanom o dawnej religii rzymskiej. Świątynie poświęcone politeistycznym bogom stały się symbolem błędnej wiary, ale przede wszystkim jednoznacznie wiązano je z bałwochwalstwem. Wielu chrześcijan w pierwszych pokoleniach, wywodząc swoje prawa z tradycji judaistycznej, prawdopodobnie w jej duchu utrzymywali zakaz czczenia wizerunków (zob. Ożóg M., 2009, s. 55–74).

W niniejszym opracowaniu z uwagi na ramy czasowe, uwagę skupiono jedynie na poglądach pisarzy wczesnochrześcijańskich z IV w. względem ich stosunku do pogańskich obiektów sakralnych. Wspomnieć tu należy przede wszystkim Jana Chryzostoma, który prawdopodobnie zapewnił ochronę fanatycznym mnichom odpowiedzialnym za zniszczenie świątyń w Fenicji (Teodoret, *HK V*, 29). Najślynniejszy mówca starożytności i zarazem biskup Konstantynopola zamknął świątynie pogańskie w Gazie, a następnie przyczynił się do ich zdewastowania (Kelly, J.N.D., 2001, s. 154).

Kilka słów należy również poświęcić Augustynowi, który zaangażował się w burzenie świątyń w Kartaginie. Biskup zasłynął m.in. z przekształcania pogańskich obiektów sakralnych na chrześcijańskie kościoły. Takie działania podejmował, gdy dowiadywał się, że „w miejscach formalnie opuszczonych nadal trwa kult dawnych bogów [...] w innym wypadku [...] nakazał zburzyć cały budynek i na jego miejscu założył cmentarz” (Ożóg M., 2009, s. 146).

W późniejszych wiekach do niszczenia wszystkiego, co miało jakikolwiek związek z kultem pogańskim nawoływał Cezary z Arles. Zachęcał chrześcijan, aby rozglądali się wokół siebie i jeśli w swoim otoczeniu, „nieopodal ich domu znajdują się ołtarze albo miejsca kultowe albo drzewa bożkom poświęcone” (Cezary z Arles, *Kazanie 14*, 4), albo jakaś świątynia (Cezary z Arles, *Kazanie 54*, 5) powinni je doszczętnie zniszczyć (Wygralak P., 2011, s. 296).

Niszczenie świątyń pogańskich we wschodniej części Imperium zdarzało się częściej i przebiegało bardziej burzliwie niż na zachodzie. Świątynie niszczone także na terenie Afryki. Tego typu akcje wymierzone w lokalne objekty kultu inicjowane były najczęściej przez lokalnych duchownych, których misją było gorliwie krzewienie chrześcijaństwa. Zniszczeniu jednak ulegały tylko niektóre objekty. Można zatem sądzić, że proces niszczenia świątyń pogańskich nie był programowym działaniem ani Kościoła, ani chrześcijańskiego państwa, choć – jak relacjonują to źródła

– czasami akty te miały dość spektakularny wymiar (Ożóg M., 2009, s. 128; Thornton T.C.G., 1986, s. 121–129).

Analiza kanonów wczesnochrześcijańskich synodów, ogłoszonych w IV w., potwierdza, że wątek niszczenia pogańskich świątyń w postanowieniach synodalnych biskupów pojawia się nader rzadko. W badanym okresie biskupi nie ogłosili żadnego kanonu wzywającego bezpośrednio do burzenia świątyń pogańskich. Kwestia ta pojawiła się co prawda na synodzie w Antiochii (388–389), jednak nie znajdujemy tam zachęty duchownych lub wiernych do akcji wymierzonych w pogańskie obiekty religijne. Wręcz przeciwnie, „synod zakazał synom bpa Marcelgo z Apamei w Syrii – zabitego w trakcie wykonywania cesarskiego rozkazu burzenia świątyń pogańskich – zemsty na sprawcach” (Antiochia (388–389)). Dokumenty synodalne z końca IV w. nawiązują również do zburzenia przez Teofila świątyni Serapisa i innych pogańskich świątyń (Aleksandria (399–400), kanon 3). Dopiero na początku V w. w Kartaginie (15/16 czerwca 401) biskupi postanowili zwrócić się do pobożnych cesarzy, aby ci zalecili „zniszczyć bóstwa i ich świątynie, które ustawione na polach czy w odległych miejscach, nie stanowią żadnej ozdoby” (Kartagina (15/16 czerwca 401, kanon 58). Kolejny raz do tematu zniszczenia pozostałości „bałwochwalstwa, nie tylko w wizerunkach, lecz i we wszystkich miejscach, gajach i drzewach”, biskupi powrócili na zgromadzeniu w Kartaginie (13 września 401) (Kartagina (13 września 401), kanon 84).

Na przykładzie biskupa Marcelgo z Apamei i Teofila z Aleksandrii wiemy, że nie byli oni oficjalnie upoważnieni przez swoich przełożonych metropolitów do podjęcia działań burzenia pogańskich obiektów kultu, których się dopuścili (Fowden G., 1978, s. 53–78). Zdaniem Moniki Ożóg do niszczenia świątyń mogło dochodzić być może w sytuacjach, kiedy inne mniej radykalne środki nawracania pogan na chrześcijaństwo nie były wystarczające, a alternatywną metodą mogło okazać się burzenie obiektów, w których pogańscy bogowie odbierali cześć od swoich wyznawców (Ożóg M., 2009, s. 128).

Jednak nie wszyscy dążyli do burzenia pogańskich świątyń, m.in. papież Grzegorz I Wielki w korespondencji do opata Mellitana w Brytanii zauważył, że „wcale nie należy niszczyć świątyń idoli pogańskich, lecz same tylko bożki. Świątynie zaś powinno się kropić wodą święconą, stawiać w nich ołtarze i składać tam relikwie. Trzeba bowiem te piękne budowle oczyścić z mocy demonów i poświęcić Bogu prawdziwemu [...] lud, widząc że nie burzymy jego świątyń, zaniecha błędów i będzie się chętniej gromadził tam, gdzie zwykł już to czynić wcześniej, lecz wielbiąc teraz Boga prawdziwego” (Beda Wielebny, *The history of the English church and People* I, 30).

Działania św. Marcina z Tours w Galii

Chrześcijaństwo na terenie Galii w IV w. rozprzestrzeniało się przede wszystkim w ośrodkach miejskich, gdzie nowa rzymska religia znajdowała swoich zwolenników. Wieś galijska, z wyjątkiem południowej Galii i doliny Rodanu, pozostawała pogańska. Biskupi nie troszczyli się nazbyt szczególnie o chrystianizację tych terenów, ponieważ sami często pochodzili ze starych pogańskich arystokratycznych rodów. Choć burzenie świątyń pogańskich na wschodzie Imperium przebiegało zdecydowanie intensywniej niż na zachodzie⁶, również i tu miały miejsce akcje burzenia świątyń i bałwanów pogańskich oraz wycinania ważnych dla wyznawców starej religii świętych gajów.

Niszczenie świątyń pogańskich na terenach wiejskich doskonale obrazują słowa, żyjącego w IV w., greckiego retora i filozofa Libaniosa⁷, który ubolewał nad ich losem w *Mowie XXX*. Nie odniósł się bezpośrednio do sytuacji panującej na wsi galijskiej, ale doskonale zrelacjonował zjawisko burzenia wiejskich świątyń, pisząc, że „te rozproszone wrogie siły gromadzą się, by wyrządzić tysięczne szkody [...] Rwą tedy poprzez wsie jak dzikie potoki i pustoszą je, niszcząc świątynie” (Libanios, *Mowa XXX*, 9). Libanios swoją mowę skierował do Teodozjusza i wystąpił w niej przeciw burzeniu świątyń pogańskich.

Do akcji wymierzonej w obiekty kultu pogańskiego niejednokrotnie zachęcali wiernych niektórzy biskupi i kaznodzieje, nierzadko sami stając na czele tłumu. W obliczu tych okoliczności św. Marcin wraz ze swoimi mnichami z nadzwyczajną gorliwością podjął się krzewienia chrześcijaństwa na terenach wiejskich w Galii, gdzie pogaństwo utrzymywało się najdłużej. Działalność chrystianizacyjna Świętego z Tours wykraczała poza jego diecezję, bowiem Marcin wędrując po całej Galii prowadził działalność duszpasterską m.in. w Trewirze, Chartres, Paryżu, Delfinacie i Vienne. Nie tylko nauczał, ale równocześnie burzył świątynie i sanktuaria pogańskie, niszczył i profanował ołtarze i wizerunki pogańskich bóstw oraz wycinał święte gaje i drzewa. Według św. Hilarego (*In Ps.* 59, 9) w Galii było wów-

⁶ W IV w. w burzenie świątyń na wschodzie angażowali się m.in. Teofil: zburzył świątynię Serapisa (Dionizosa) w Aleksandrii; Jerzy: oczyścił miejsca po Mitrejonię; Marcellus: podjął się zniszczenia świątyni Jowisza w Aulon w rejonie Apamei; Porfiriusz z Gazy na przełomie IV/V w. w liście do Jana Chryzostoma domagał się odgórnego cesarskiego nakazu zamknięcia pogańskich świątyń oraz dzięki poparciu cesarzowej Eudoksji (po pięciu latach w miejscu zniszczonego Marnejonu powstał chrześcijański kościół zwany Eudoksjana, będący votum dziękczynnym dla cesarzowej za jej pomoc) za pomocą podstępny doprowadził do zniszczenia m.in. Marnejonu poświęconego Zeusowi Kretagenesowi; Jan Chryzostom: zaangażował się w niszczenie świątyń pogańskich w Fenicji i w Gazie.

⁷ Uczniem Libaniosa był Julian. Po objęciu przez niego rządów grecki retor i filozof współpracował z nim w odrodzeniu rzymskiej religii pogańskiej.

czas niewielu chrześcijan, jednak ich liczba szybko wzrastała (*In Ps.* 67, 20). Z całą pewnością św. Marcinowi można przyznać zasługi w procesie organizacji Kościoła, nie tylko w Tours, ale i w całej Galii, a z pewnością w prowincji Lugdunensis III. Założyciel pierwszych klasztorów w Kościele zachodnim, mnich, biskup, a w młodości rzymski legionista, swoją postawą reprezentował nowy typ biskupa-mnicha, zachowując swój skromny, wręcz ascetyczny styl życia. To z pewnością nie podobało się części galijskich biskupów, zwłaszcza tym pochodzącym z arystokracji, których zaskakiwał widok duchownego tak bardzo różniącego się od nich. Jednym z nich był m.in. Defenzor z Angers. Św. Marcin miał także grono zwolenników. Jego działalność z entuzjazmem przyjmowali m.in. Paulin z Noli, wspomniany już Sulpicjusz Sewer i Arboriusz (Starowiejski M., 2012, s. 23; Malewska H., 2012, s. 242).

Działalność św. Marcina w Galii spotykała się z entuzjazmem u jednych, jednak u innych wywoływała zdecydowany i gwałtowny opór. Około 375 r. z rozkazu biskupa z Tours miały zostać zniszczone wszystkie świątynie i posągi bogów. Z relacji Sulpicjusza Sewera wiemy, że Marcin niszczył pogaństwo systematycznie i gwałtownie, niekiedy nie stroniąc od brutalności, a w miejscu zburzonych świątyń kazał wznosić kościoły, kaplice i klasztory. W *Żywocie św. Marcina biskupa* kwestia niszczenia świątyń pogańskich pojawia się aż kilka razy. Sulpicjusz Sewer po raz pierwszy wspomina o zburzeniu „w jakiejś wiosce” (*Żywot św. Marcina biskupa* 13, 1) prastarej świątyni przy okazji opisu aktu ścięcia rosnącej w jej pobliżu sosny, czczonej prawdopodobnie przez miejscowych pogan jako święte drzewo Kybele. Działaniom Marcina ostro sprzeciwili się „starsi tej miejscowości oraz tłum pozostałych pogan” (*Żywot św. Marcina biskupa* 13,1). Autor dzieła nadmienienia, iż działania te Marcin podjął z nakazu Pana. Pogańscy świadkowie tych wydarzeń, choć milczeniem przyjęli fakt zburzenia świątyni, nie zachowali spokoju i nie chcieli dopuścić do ścięcia drzewa. Innym razem Marcin w innej wiosce „podłożył ogień pod bardzo starą i słynną świątynię pogańską” (*Żywot św. Marcina biskupa* 14,1). Dwie wyżej przywołane wsie, w których późniejszy patron Francji zniszczył pogańskie świątynie, nie zostały przywołane przez Sulpicjusza Serwera z nazwy. W innym miejscu, wspominając kolejną świątynię dawnej religii rzymskiej, którą według przekazu zburzył św. Marcin, zostaje z nazwy przywołana miejscowość – Leprosum. Chodzi prawdopodobnie o oddaloną około 80 km od Tours miejscowość Levreux. Opis zburzenia świątyni w Leprosum znacznie różni się od dwóch poprzednich nie tylko z powodu wskazania nazwy galijskiej wsi. Sulpicjusz Sewer wspomina o zdecydowanej interwencji pogan sprzeciwiających się zamiarom Marcina. Wielki tłum pogan użył przemocy wobec Marcina i wypędził go. Ten, nie zrażając się pierwszą porażką, „odda-

lił się [...] na miejsce położone w pobliżu i tam, poszcząc i modląc się nieustannie trzy dni w popiele, odziany we włosiennicę, zanosił do Pana błagania, aby moc Boska zburzyła tę świątynię, skoro on nie zdołał przewrócić jej ludzką ręką” (*Żywot św. Marcina biskupa* 14, 4). Według Sulpicjusza na pomoc Marcinowi przybyły dwa anioły, które stanęły przed nim uzbrojone „w dzidy, z tarczami, jako wojsko niebieskie, mówiąc, iż zostali posłani przez Pana, aby przepędzić tłum wieśniaków i przyjść Marcinowi z pomocą, iżby nikt mu się nie sprzeciwił, gdy będzie burzył tę świątynię: niech więc powróci i pobożnie dopełni rozpoczętego dzieła. Wróciwszy zatem do wioski zburzył aż do fundamentów bezbożny gmach, a wszystkie ołtarze i posągi bożków zmienił w proch, podczas gdy tłumy pogan przypatrywały się temu w milczeniu [...] by nie stawiać oporu biskupowi” (*Żywot św. Marcina biskupa* 14, 5–6).

Sulpicjusz w tym kontekście relacjonuje również wydarzenia z wioski Eduów. Chodzi prawdopodobnie o mieszkańców prowincji Lugdunensis I, mieszkających na ziemiach między Loarą a Saoną. Według autora „rozszałały wielki tłum pogańskich chłopów napadł na Marcina podczas burzenia tamtejszej świątyni, a jeden z pogan, zuchwalszy od innych, dobywszy miecza zmierzał w jego stronę [...] Poganin nie zawahał się go uderzyć: lecz gdy podniósł wyżej prawicę, upadł przegięty do tyłu i porażony Bożym łękiem błagał o przebaczenie” (*Żywot św. Marcina biskupa* 15, 1–2).

Wspólnym wątkiem dla tych wszystkich przywołanych wyżej wydarzeń były towarzyszące działaniom Marcina cuda, tj. naznaczona znakiem zbawienia przez Marcina, spadająca w przeciwną stronę sosna po wycinie, ogień ujarzmiony jego mocą, płonący tylko tam, gdzie duchowny mu kazał, niebiańscy *protectores* posłami na pomoc, broń wytracana atakującym Marcina wrogom. Wspólnym mianownikiem dla tych wydarzeń, jak relacjonuje Sulpicjusz Sewer, była działalność kaznodziejska biskupa, bowiem ilekroć podczas akcji burzenia pogańskich sakralnych obiektów, wieśniacy mówili mu, „aby nie niszczył ich przybytków, [Marcin] pobożnym kazaniem zazwyczaj tak uśmierzał pogańskiego ducha, że po ukazaniu im światła prawdy oni sami wywracali swoje świątynie” (*Żywot św. Marcina biskupa* 15, 4). Przykłady te zaświadcniają, że Marcin starał się wpływać na galijskich pogan nie tylko siłą, ale używał również perswazji.

Biskup z Tours zaangażował się również w zniszczenie świątyni pogańskiej we wsi Vicus Ambatiensis. Akcją zniszczenia powierzył przebywającemu tam kapłanowi Marcelemu, który początkowo nie wywiązał się z polecenia, tłumacząc, że ów obiekt jest zbyt okazale zbudowany, aby mógł go zniszczyć. Po żarliwej modlitwie, jak przekazuje Sulpicjusz Sewer, rannym następnego dnia nadeszła potężna burza i zburzyła świątynię do aż fundamentów (Sulpicjusz Sewer, *Dialog* 8).

Wierząc słowom Sulpicjusza Sewera, można by sądzić, że w wyniku działań Marcina wkrótce z jego diecezji zniknęły świątynie pogańskie. Choć biograf biskupa dostarcza na ten temat całkiem sporo informacji, trudno rozstrzygnąć czy wszystkie opisywane wydarzenia rzeczywiście miały miejsce.

Burzenie lub adaptacja

Dostępny materiał źródłowy jest niestety zbyt szczupły, aby badane zagadnienie jednoznacznie rozstrzygnąć. Na podstawie przywołanych przykładów z Galii, nie można założyć, że większość chrześcijan i biskupów brała udział w akcjach burzenia świątyń pogańskich. Choć takie sytuacje rzeczywiście miały miejsce, a kilku biskupów aktywnie uczestniczyło w takich akcjach, zjawisko to nie było powszechne, zwłaszcza w zachodniej części cesarstwa. Na podstawie kilku przypadków zniszczonych obiektów, poświęconych bogom dawnej *Romanitas*, kilku duchownych zaangażowanych w ten proces oraz grupy wiernych biorących w tym udział pod wpływem kazań głoszonych przez biskupów lub innych kaznodziejów, nie można wyciągnąć wniosków odnoszących się do całej ówczesnej wspólnoty wczesnochrześcijańskiej z hierarchami włącznie. W badanym okresie nie obserwuje się szczególnie wzmożonej wrogości do zabytków pogańskich. Podkreśliśmy zatem raz jeszcze, że mimo aktów niszczenia pogańskich obiektów religijnych, niechęć do pogańskich świątyń nie była powszechna. Chociaż chrześcijaństwo powoli wypierało politeizm, dawne świątynie często nadal stanowiły centrum życia danej społeczności, gdzie kwitł handel oraz życie, nie tylko religijne, ale i polityczne, a nawet towarzyskie (MacMullen R., 1984, s. 96–97).

Niektóre pogańskie obiekty padły ofiarą wzmożonej działalności budowlanej. W IV i V w. na terenie cesarstwa z inicjatywy państwa lub gmin miejskich powstawało wiele nowych budynków. Z powodu zwiększonego zapotrzebowania na budulec oraz deficytów materiałów na nowe budownictwo podejmowano decyzje o rozbiórce już istniejących obiektów. Według Moniki Ożóg, zarówno świątynie, jak i posągi pogańskie, znalazły się w niebezpieczeństwie, ponieważ wówczas nie były traktowane jako zabytki kultury antycznej (Ożóg M., 2009, s. 158–159). Prawdopodobnie przez większość uznawane były za bezwartościowe. Często przeznaczano je do rozbiórki, a pozyskane w ten sposób materiały ponownie wykorzystywano do budowy (Homo L., 1930, s. 408–409). Niekiedy chrześcijanie, wznosząc nowe budowle, celowo wykorzystywali święte marmurowe płyty, jak to miało miejsce w Gazie, pochodzące z pogańskich świątyń, aby specjalnie brukować nimi, np. place przed kościołami, co bardzo upokarzało wyznawców

religii dawnej *Romanitas* do tego stopnia, że odczuwali to jako dotkliwszą zniewagę niż gdyby nawet ona spłonęła (Ożóg M., 2009, s. 175). Ostatecznie jednak opuszczone wraz z upływem lat niszczały pod wpływem nieprzychylnych zjawisk atmosferycznych (Małnowiczówna L., 1974, s. 215).

Mimo wykorzystywania materiałów budowlanych do budowy nowych obiektów lub akcji burzenia świątyń pogańskich przez m.in. niektórych biskupów, trudno wyciągnąć jednoznaczny wniosek, że Kościół niszczył obiekty pogańskie *Ad Maiorem Dei Gloriam*. Często adaptował je do swoich potrzeb, nie tylko kościelnych, ale także publicznych, a czasami nawet prywatnych (Ożóg M., 2009, s. 159; Milewski I., 2000, s. 561–575; Skrzyniarz S., 2004, s. 73–79). Zdaniem Helen Saradi-Mendelovici bez rozstrzygnięcia pozostaje jednak kwestia, z jakich powodów odstępował jednak od ich niszczenia, może był to sposób na przekonanie pogan do nowej religii albo darzył te budowle szacunkiem, widząc w nich symbol minionych czasów, lub po prostu wynikało to z dobrego obyczaju (Saradi-Mendelovici H., 1990, s. 47).

Według Ożóg trudno wskazać dokładną datę pierwszej adaptacji pogańskiej świątyni na kościół chrześcijański⁸ i choć materiały źródłowe „informują nas o wznoszeniu nowych kościołów na miejscu pogańskich świątyń, nie jest to jednak jednoznacznie tożsame z transformacją świątyń. Co innego dostosować obiekt do nowych potrzeb, a co innego zbudować coś na miejscu poprzedniego” (Ożóg M., 2009, s. 159). Z pewnością niektóre adaptacje miały miejsce w pierwszej połowie IV w. Dowodzi tego m.in. edykt restytucyjny Juliana Apostaty, który dążył do restytucji pogaństwa w cesarstwie. Cesarz domagał się przywrócenia starym świątyniom pogańskim dawnego ich blasku i przeznaczenia. Niemniej jednak nie była to aż tak częsta praktyka, ponieważ większość tego rodzaju przykładów pochodzi z czasów późniejszych.

Zwiększająca się liczba nowych wyznawców ujawniła naglący problem posiadania nowych kościołów, m.in. z tego powodu od połowy V w. adaptowano na ten cel nie tylko pogańskie obiekty religijne, ale również i publiczne. Dochodziły do tego również kwestie finansowe. Brakowało środków, aby budować nowe obiekty od podstaw (Ożóg M., 2009, s. 161–162). Po pozbyciu się z murów dawnej pogańskiej świątyni demona można było wykorzystywać taki gmach niemal od razu, nadając mu nowe przeznaczenie. Tak było początkowo, dopiero w późniejszych wiekach na terenie Ce-

⁸ C.N. Cochrane zauważa, że pierwsza adaptacja świątyni mogła nastąpić już za panowania Konstantyna (Cochrane C.N., 1969, s. 210). Źródła wspominają m.in. o adaptacji świątyni w Aleksandrii (Sokrates Scholastyk, *HK* III, 2; VII, 15) czy Baala w Heliopolis (Gregorovius F., 1902, G. Bell, London 1902, t. II, s. 105). Choć adaptacja podanych przykładów miała miejsce w IV w., zlokalizowane są one w Cesarstwie Bizantyjskim.

sarstwa Bizantyjskiego, zanim obiekt przeznaczono na kościół, reorientowano świątynię lub dobudowywano absydę (Frantz A., 1965, s. 201).

W kolejnych wiekach, za panowania Justyniana i kolejnych cesarzy, niegdyś znane i ważne ośrodki pogańskiej cywilizacji antycznej na polecenie władców lub papieży stawały się kościołami. Pomimo że ramy czasowe nie pasują do tych określonych w temacie artykułu, nie sposób nie wspomnieć chociażby o rzymskiej świątyni Romulusa, która za pontyfikatu Feliksa VI stała się przedsionkiem kościoła św. Kosmy i Damiana (Hanson R.P.C., 1978, s. 257–267), czy świątyni Herkulesa w Agrygencie poświęconej w VI w. św. Piotrowi i Pawłowi (Deichmann F. W., 1939, s.134). Na początku VII w. Panteon otrzymał wezwanie Marii i Męczenników i dzięki temu zachował się do czasów współczesnych niemal w nienaruszonej formie (Ciechanowicz J., 1987, s. 272). Z kolei w XI w. świątynię Antoniusza i Faustynty, mieszczącą się na Forum Romanum, adaptowano na kościół św. Wawrzyńca (Dam von R., 1985, s. 19). Znacznie większy zakres adaptacji miał miejsce na wschodzie Imperium, m.in. w Konstantynopolu, Ancyrze lub Dekapolis oraz wielu innych bardziej lub mniej znanych miejscach⁹.

Zakończenie

Reasumując należy podkreślić, że akcje niszczenia pogańskich świątyń na terenie cesarstwa zachodniorzymskiego nie były powszechne i zdarzały się znacznie rzadziej niż na wschodzie czy w Afryce. Nie wszyscy duchowni byli zainteresowani krzewieniem chrześcijaństwa przez czynne niszczenie pogańskich obiektów religijnych. Wrogość do świątyń nie była powszechna. Chrześcijanie nie rozpoczęli niszczenia świątyń z chwilą uznania chrześcijaństwa za religię równouprawnioną. Większość tego typu zdarzeń miała miejsce dopiero w drugiej połowie IV w. za panowania cesarza Teodozjusza¹⁰. Takie działania prowadził również św. Marcin z Tours w Galii.

Tak więc, prowadząc badania nad losami pogańskich świątyń w IV w. na obszarze cesarstwa zachodniorzymskiego, należy stwierdzić, że niektóre przybytki dawnych bogów *Romanitas* były całkowicie burzone, inne stanowiły rezerwuar materiałów budowlanych dla nowych inwestycji, ale były również i takie, które opuszczone, niszczały naturalnie. Z kolei niektóre pozostawały nienaruszone. Zdarzało się również, że pogańskie obiekty wykorzystywano do nowych celów, najczęściej adaptując je na kościoły

⁹ Wymienione wyżej adaptacje wraz z źródłami za Moniką Ożóg (Ożóg M., 2009, s. 161–163).

¹⁰ Cesarz Teodozjusz edyktem podpisanym w 392 r. zakazał kultu pogańskiego zarówno sprawowanego publicznie, jak i prywatnie, to według Zosimosa w czasie jego panowania świątynie pogańskie mogły być odwiedzane przez wszystkich i mogli oni czcić swoich dawnych bogów, odprawiając tradycyjne rytuały. Zob. Zosimos, *HN IV*, 29, 2.

chrześcijańskie, ale czasami przeznaczano je na cele państwowe, a nawet prywatne. Urządzano w nich szkoły, szpitale, sale rozpraw sądowych, przytułki, magazyny albo prywatne mieszkania.

Mimo porzucenia dawnych bogów *Romanitas* przez cesarzy chrześcijańskich, panujący przez stulecia politeizm na terenie *Imperium Romanum*, zarówno w zachodniej, jak i wschodniej części, pozostawił po sobie pamiętkę dawnej świetności i potęgi.

Ponadto warto skonstatować, że choć analiza źródeł może pozwolić na wyciągnięcie wniosków, jakoby do aktów burzenia świątyń w analizowanym okresie dochodziło stosunkowo często, jednak tego nie potwierdzają badania archeologiczne. Dzięki takim badaniom przeprowadzonym na terenach Grecji wiadomo, że wyznawcy nowej religii zniszczyli jednak niewiele pogańskich obiektów religijnych. Takie wydarzenia, choć rzeczywiście miały miejsce, jednak dopiero w późniejszym okresie, dlatego nie zawsze należy je motywować względami religijnymi. Można więc przypuszczać, że na terenie cesarstwa zachodniego mogło być podobnie, potwierdzić lub zaprzeczyć temu spostrzeżeniu mogą przeprowadzone w przyszłości pogłębione badania archeologiczne.

Ponadto dostrzec można dużą dysproporcję w zakresie źródeł traktujących tę kwestię w odniesieniu do wschodniej i zachodniej części Imperium. Źródła opisujące badane zagadnienie na zachodzie są znacznie szczuplejsze. Porównując losy pogańskich świątyń na zachodzie i wschodzie Imperium, choć są podobne z uwagi na los, jaki je spotykał, tj. burzenie, adaptacja czy niszczenie, zdecydowanie różnią się skalą podejmowanych działań w badanym okresie.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Agathangelos, 1884, *Historie du règne de Tiridate et de la prédication de Saint Grégoire l'illuminateur*, w: *Fragmenta Historicorum Graecorum*, tłum. Victor Langlois, V/2, Parisiis.
- Agathangelos, 2001, *Chrzest Armenii*, tłum. Robert Sawa, *Vox Patrum*, vol. 21, s. 443–459.
- Ambroży z Mediolanu, 2012, *Listy*, przekł. Polikarp Nowak, t. 1, Biblioteka Ojców Kościoła 9, Wydawnictwo M, Kraków.
- Beda Wielebny, 2005, *The history of the English church and People*, transl. Michael Frassetto, Barnes & Noble Books, New York.
- Cezary z Arles, 2011, *Kazania do ludu 1–80*, tłum. Stefan Ryznar, Józef Pochwat, *Źródła Myśli Teologicznej* 57, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Code Théodosien I–XV, Code Justinien, Constitutions Sirmondiennes*, 2009, Theodor Mommsen, Paul M. Meyer, Paul Krüger, trad. Jean Rougé, Roland Delmaire (eds.), t. 2, Sources Chrésiennes 531, Paris.

- Code Théodosien XVI*, 2002, Theodor Mommsen, Paul M. Meyer, Paul Krüger, trad. Jean Rougé, Roland Delmaire (eds.), t. 1, Sources Chrétiennes 497, Paris.
- Dokumenty synodów od 381 do 431 roku*, 2010, Arkadiusz Baron, Henryk Pietras (red.), vol. IV, Źródła Myśli Teologicznej 52, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Euzebiusz z Cezarei, 2007, *Życie Konstantyna*, tłum. Teresa Wnętrzak, Źródła Myśli Teologicznej 44, WAM, Kraków.
- Hieremiasz Sozomen, 1989, *Historia Kościoła*, tłum. Stefan Kazikowski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Sokrates Scholastyk, 1986, *Historia Kościoła*, tłum. Stefan Kazikowski, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Sulpicjusz Sewer, 2012, *Dialogi o życiu św. Marcina*, w: Sulpicjusz Sewer, *Pisma o św. Marcynie z Tours*, Źródła Monastyczne 8, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków, s. 123–217.
- Sulpicjusz Sewer, 2012, *Żywoł świętego Marcina*, w: Sulpicjusz Sewer, *Pisma o św. Marcynie z Tours*, Źródła Monastyczne 8, Tyniec Wydawnictwo Benedyktynów, Kraków, s. 51–98.
- Theodoret z Cyru, 2019, *Historia Kościoła*, tłum. Henryk Pietruszczak, Wydawca Henryk Pietruszczak, Zgorzelec.
- Zosimos, 1993, *Nowa Historia*, tłum. Helena Cichočka, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.

Opracowania

- Ciechanowicz Jerzy, 1987, *Rzym. Ludzie i budowle*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Cochrane Charles N., 1960, *Chrześcijaństwo i kultura antyczna*, tłum. Gabriela Pianko, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa.
- Deichmann Friedrich W., 1939, *Frühchristliche Kirchen in Antiken Heiligtümern*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, vol. 54, s. 105–136.
- Dziewulski Władysław, 1969, *Zwycięstwo chrześcijaństwa w świecie starożytnym – zarys*, Ossolinem, Wrocław.
- Fowden Garth, 1978, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320–435*, The Journal of Theological Studies, vol. 29, s. 53–78.
- Frantz Alison, 1965, *From Paganism to Christianity in the temples of Athens*, Dumbarton Oaks Papers, vol. 19, s. 187–205.
- Frend William H.C., 1990, *Monks and the end of Greco-Roman paganism*, Cristianesimo nelle Storia, vol. 11, s. 469–484.
- Gaudemet Jean, 2000, *Legislazione imperiale e religione nel IV secolo*, Augustianum, Roma.
- Gregorovius Ferdinand, 1902, *History of the City of Rome in the Middle Ages*, vol. II, George Bell, London.
- Hanson Richard P.C., 1978, *The Transformation of Pagan Temples into Churches in the Early Christian Centuries*, The Journal of Semitic Studies, vol. 23, s. 257–267.
- Homo Léon, 1930, *La civilisation romaine*, Payot, Paris.
- Insandowski Henryk, 1931, *Res sacrae w prawie rzymskim. Studium z sakralnego prawa rzymskiego*, Lublin.
- Kelly John N.D., 2001, *Złote usta. Jan Chryzostom*, Homini, Bydgoszcz.
- Lane Fox Robin, 1987, *Pagans and Christians*, Knopf, New York.
- MacMullen Ramsay, 1984, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, Yale University New Haven.

- Małunowiczówna Leokadia, 1974, *Stosunek wczesnego chrześcijaństwa do kultury antycznej*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, vol. 721, s. 213–223.
- Milewski Ireneusz, 2000, *Powtórne wykorzystanie świątyń pogańskich późnej starożytności (na przykładzie prowincji wschodnich)*, Vox Patrum, vol. 20, s. 561–575.
- Olszaniec Szymon, 2005, *Kilka uwag na temat życia i kariery Fl. Maternusa Cynegiusza*, Klio, Vol. 7, s. 3–15.
- Ozóg Monika, 2009, *Kościół starożytny wobec świątyń oraz posągów bóstw*, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Piechocka-Kłós Maria, 2012, *Udział biskupów w procesie niszczenia świątyń pogańskich na wschodzie Imperium w późnym Cesarstwie Rzymskim (IV–V w.)*, Studia Warmińskie, t. 49, s. 313–327.
- Piechocka-Kłós Maria, 2013, *Losy ołtarza bogini Wiktorii w rzymskiej Curia Julia (IV w.)*, w: Marek Jodkowski (red.), *Ut in omnibus glorificetur Deus. Księga pamiątkowa ofiarowana siostrze profesor Ambrozji Jadwidze Kalinowskiej OSB*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Olsztyn, s. 309–322.
- Saradi-Mendelovici Helen, 1990, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries*, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44, s. 47–61.
- Skrzyniarz Sławomir, 2004, *Losy pogańskich świątyń w chrześcijańskim Konstantynopolu (przegląd źródeł pisanych)*, *Portolana*, vol. 1, s. 73–79.
- Thornton Timothy C.G., 1986, *The destruction of Idols-Sinful or Maritorious*, *The Journal of Theological Studies*, vol. 37, s. 121–129.
- Van Dam Raymond, 1985, *From Paganism to Christianity at Late Antique Gaza*, *Viator*, vol. 16, s. 1–20.
- Whitby Michael, 1991, *John of Ephesus and the Pagans*, w: Maciej Salamon (ed.), *Pagan Survivals in the Later Roman Empire and in Byzantium*, Universitas, Cracow.
- Wygralak Paweł, 2011, *Stanowisko Kościoła wobec idolatrii i magii na terenach Galii i Hiszpani w późnej starożytności chrześcijańskiej (VI–VII w.)*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Teologiczny, Poznań.